

İslam Arkeolojisi İçinde Genç Bir Disiplin: Kaya Yazıları

Hakan TEMİR

Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Tokat/Türkiye, h.temir@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4142-6310>

İbrahim OĞUZHAN

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye, ibrahimoguzhan2020@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8304-8135>

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş Tarihi: 05.02.2026

Kabul Tarihi: 26.02.2026

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon olmadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı: © Hakan Temir - İbrahim Oğuzhan | Creative Commons Attribution - Noncommercial 4.0 (Cc By Nc) International License

Öz

İçerisinde bulunduğumuz sırada, yüzey araştırmaları kapsamında, dünyada varlığından en fazla söz edilen alan kaya resimleri ve yazılarıdır. Bu realiteyle birlikte kaya yazıları, uzun süre İslam arkeolojisi araştırmalarının merkezinde yer almamış, daha çok mimari kalıntılar, yerleşim alanları ve maddi kültür unsurlarının gölgesinde kalmıştır. Ancak son yıllarda artan epigrafik, arkeolojik ve dijital belgeleme çalışmaları sayesinde kaya yazıları, İslam arkeolojisi kapsamında önemli kaynaklar arasında değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu yazılar, bireysel dindarlık pratiklerinden yolculuk ve ticaret güzergâhlarına, toplumsal ilişkilerden erken dönem yazı ve okuryazarlık kültürüne kadar, araştırmacılara, oldukça geniş bir veri yelpazesi sunmaktadır. Özellikle Erken İslam Dönemi'ne tarihlenen kaya yazıları, resmî tarih anlatılarında çoğu zaman yer bulamayan gündelik yaşam pratiklerini ve sıradan bireylerin dünyasını görünür kılmaları bakımından dikkat çekicidir. Duaya ilişkin ifadeler, isimler, tarih kayıtları ve kısa notlar, dönemin sosyal yapısı ve zihniyeti hakkında doğrudan bilgiler sağlamaktadır. Bu yönüyle kaya yazıları, yazılı kaynaklar ile arkeolojik buluntular arasında tamamlayıcı bir rol üstlenmektedir. Bu çalışmada kaya yazıları, İslam arkeolojisi bağlamında ele alınarak disiplinin gelişim süreci, terminolojik belirsizlikler ve metodolojik sorunlar tartışılmaktadır. Ayrıca Arap Yarımadası, Levant (Bilâdüşşam) ve Kuzey Afrika gibi farklı coğrafyalardan örnekler üzerinden kaya yazılarının içerik çeşitliliği ve araştırma potansiyeli değerlendirilmektedir. Çalışma, kaya yazılarının İslam arkeolojisi içerisinde bağımsız ve giderek gelişen bir araştırma alanı olarak ele alınması gerektiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Arkeolojisi, Kaya Yazıları, Grafiti, Epigrafi, Erken İslam Dönemi, Yazı Kültürü, Arkeolojik Kaynaklar.

Atıf Bilgisi: Temir, Hakan – Oğuzhan, İbrahim. "İslam Arkeolojisi İçinde Genç Bir Disiplin: Kaya Yazıları". *Mersin İlahiyat Dergisi* 2 (2026), 1-15.

A Young Discipline within Islamic Archaeology: Rock Inscriptions

Hakan TEMİR

Assoc. Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Islamic History and Arts. Tokat/Türkiye, h.temir@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4142-6310>

İbrahim OĞUZHAN

PhD Student, Istanbul University, Institute of Social Sciences, Department of Islamic History and Arts. İstanbul/Türkiye, ibrahimoguzhan2020@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8304-8135>

Research Article

History

Received: 05.02.2026
Accepted: 26.02.2026

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Funding: The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests: The author declares that have no competing interests.

Copyright:

© Hakan Temir - İbrahim Oğuzhan | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Abstract

In the present century, within the scope of surface archaeological research, the most frequently discussed field worldwide has been rock art and inscriptions. Despite this reality, rock inscriptions did not occupy a central place in Islamic archaeology studies for a long time; rather, they remained overshadowed by architectural remains, settlement areas, and elements of material culture. However, in recent years, increasing epigraphic, archaeological, and digital documentation studies have led to the recognition of rock inscriptions as significant primary sources within the field of Islamic archaeology. These inscriptions provide a wide range of data, encompassing individual expressions of piety, travel and trade routes, social relationships, and early practices of writing and literacy. Rock inscriptions dated to the Early Islamic period are particularly valuable for making visible aspects of everyday life that are largely absent from official historical narratives. Short prayers, personal names, dates, and brief statements offer direct insights into the social structure and mental world of ordinary individuals. In this respect, rock inscriptions function as a complementary source that bridges written historical texts and archaeological evidence. This study examines rock inscriptions within the context of Islamic archaeology, discussing the development of the discipline as well as its terminological ambiguities and methodological challenges. Furthermore, examples from different regions- such as the Arabian Peninsula, the Levant, and North Africa -are used to evaluate the thematic diversity and research potential of rock inscriptions. The study ultimately aims to demonstrate that rock inscriptions should be regarded as an independent and steadily developing field of research within Islamic archaeology.

Keywords: Islamic Archaeology, Rock Inscriptions, Graffiti, Epigraphy, Early Islam, Writing Practices.

Cite as: Temir, Hakan – Oğuzhan, İbrahim. "A Young Discipline within Islamic Archaeology: Rock Inscriptions". *Mersin Theology Journal* 2 (2026), 1-15.

İslam Arkeolojisi İçinde Genç Bir Disiplin: Kaya Yazıları

Giriş

18. yüzyılda Avrupa’da arkeolojinin hızla gelişmesi; Aydınlanma düşüncesi, Antik dünyaya yönelik ilgi (antikite hayranlığı) ve ulus-devlet inşası ile doğrudan bağlantılıdır. Antik Yunan ve Roma mirası, Batı kimliğinin kurucu unsurları olarak yeniden keşfedilmiş; kazılar, müzeler ve akademik disiplinler bu çerçevede şekillenmiştir. Aynı dönemde Hristiyan ve Yahudi arkeolojisi, kutsal metinleri tarihsel ve maddi verilerle destekleme amacıyla özel bir ilgi görmüştür. Bu gelişmeler, arkeolojiyi sadece bilimsel değil, aynı zamanda teolojik ve ideolojik bir araç hâline getirmiştir. Aynı süreçte arkeoloji, İslam dünyasında uzun bir süre sınırlı ilgi görmüştür. Bunun başlıca nedenleri arasında İslam ilim geleneğinin büyük ölçüde yazılı kaynaklar (tarih, siyer, tabakât, hadis) üzerinden inşa edilmiş olması, antik kalıntıların çoğunun İslam öncesi pagan kültürlerle ilişkilendirilmesi ve 19. yüzyıldan itibaren yürütülen İslam coğrafyasındaki arkeolojik keşiflerin çoğu zaman Batılı seyyahlar ve sömürgeci güçler eliyle yürütülmüş olması gibi gerçekler yer almaktadır.

Hristiyan ve Yahudi arkeolojisi, kutsal metinleri maddi bulgularla doğrulama çabası üzerinden hızla gelişirken, İslam arkeolojisinin gerekliliği uzun süre tartışma konusu olmuştur. Bunun temel nedeni, Kur’an’ın tarihsel doğrulama ihtiyacının daha az hissedilmesi ve İslam tarihinin eski dinlere göre daha geç bir döneme ait olmasıdır. Aynı dönemde arkeolojiyi sadece ideoloji olarak görmeyip Doğu’nun tarihi eserlerini ele geçirmeyi hedefleyen Batılı zenginlerin teşvikleri de artmıştır.¹ İslam sanatı öğelerine, özellikle de sırlı seramiklere olan ilgi de gelişmiştir. Onların eser yağmalama istekleri Âsar-ı Âtike kanunu gibi yaptırımlarla engellenmeye çalışılmış² ve bu tutku, yerini meraka bırakmıştır. 20. yüzyılın başlarında değişen dünya düzeni içerisinde Müslümanların kültür varlıklarını koruma, değerlendirme ve yeniden yorumlama ihtiyaçları belirginleşmiştir. Bugün İslam arkeolojisi, yalnızca “doğrulayıcı” bir disiplin olarak değil; erken İslam toplumunun sosyal, ekonomik ve kültürel yapısını anlamada vazgeçilmez bir alan hâline dönüşmüştür. Fakat İslam arkeolojisine yönelik kazı sahası olmayışı ve öğrencilere istihdam sağlayamama gibi nedenlerden dolayı henüz akademik anlamda bir karşılık bulamamıştır. Bu alanda yazılan kitapların da müfredatlara dâhil edilmeyişi alanın yeteri kadar tanınmasının önüne geçmiştir.³

Geç de olsa varlığını ispatlayan ve bir asırlık geçmişi bulunan İslam arkeolojisi, uzun süre mimari kalıntılar, anıtsal yapılar ve sanat eserleri üzerinden şekillenen bir araştırma alanı olarak gelişmiştir.⁴ Bu yaklaşım, İslam dünyasının maddi kültürüne dair önemli veriler sunmakla birlikte, gündelik yaşama ve bireysel deneyimlere ilişkin izleri çoğu zaman arka planda bırakmıştır. Son yıllarda ise arkeolojik veri setinin genişlemesi ve disiplinler arası yöntemlerin artan kullanımı, daha önce tali görülen bazı materyal gruplarının yeniden değerlendirilmesine imkân tanımıştır.⁵ Kaya yazıları bu bağlamda, İslam arkeolojisi içinde giderek daha fazla dikkat çeken, ancak hâlen kuramsal ve metodolojik sınırları netleşme sürecinde olan bir kaynak grubu olarak öne çıkmaktadır.

¹ Stephen Vernoit, “The Rise of Islamic Archaeology”, *Muqarnas* 14 (1997), 1.

² Zeynep Çelik, *Asar-ı Atika: Osmanlı İmparatorluğu’nda Arkeoloji Siyaseti* (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2024).

³ Alan G. Walmsley, “Islamic Archaeology”, *The Oxford Companion to Archaeology* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 132.

⁴ Vernoit, “The Rise of Islamic Archaeology”, 1.

⁵ Frédéric Imbert, “Graffiti islamiques du début de l’Islam : nouvelles découvertes en Arabie Saoudite”, *Comptes-rendus des séances de l’année - Académie des inscriptions et belles-lettres* 157/2 (2013), 665.

Kaya yazıları; doğal kaya yüzeylerine kazınmış yazı, sembol ve kısa metinlerden oluşan, çoğunlukla anıtsal olmayan ve resmî bir bağlam taşımayan epigrafik verilerdir.⁶ İslam coğrafyasında özellikle Arap Yarımadası, Levant çölleri, Mısır, Kuzey Afrika ve kısmen Anadolu coğrafyası gibi bölgelerde yoğunlaşan bu yazılar, erken dönemlerden itibaren bireylerin mekânla, inançla ve yazıyla kurdukları ilişkinin izlerini taşımaktadır. Bununla birlikte, kaya yazıları uzun süre ya tarih öncesi dönem çalışmalarının gölgesinde kalmış ya da klasik epigrafi disiplininin sınırları dışında değerlendirilmiştir.⁷ Bu durum, İslam dönemine ait kaya yazılarının hem arkeolojik hem de tarihsel açıdan geç fark edilmesine yol açmıştır.

Bu çalışmanın amacı, kaya yazılarını İslam arkeolojisi bağlamında ele alarak bu veri grubunun disiplin içindeki konumunu ve araştırma potansiyelini tartışmaktır. Araştırmada, kaya yazılarının tarihsel ve coğrafi dağılımına ilişkin genel bir çerçeve çizilmekte; terminolojik ve metodolojik sorunlara değinilmekte ve bu yazıların İslâm tarihi araştırmalarına sunduğu katkılar değerlendirilmektedir. Çalışma, ayrıntılı örnek analizlerinden ziyade, kaya yazılarını bütüncül bir perspektifle ele almayı hedeflemekte; böylece bu alanın gelişimine yönelik kuramsal bir zemin oluşturmayı amaçlamaktadır.

1. Kaya Yazıları Kavramı ve Terminoloji

Kaya yazıları, arkeoloji ve epigrafi literatüründe farklı disiplinlerin kesişim noktasında yer alan, tanımı ve kapsamı bağlama göre değişebilen bir veri grubudur. En genel anlamıyla kaya yazıları, doğal kaya yüzeyleri üzerine kazınmış kısa-özlü yazı, işaret ve sembollerini ifade eder. Doğal üslupla kazınan yazılar çevre faktörünü de yansıtır. Bu tanım, kayalara kazınan bireysel yazıların üretildiği mekânın anıtsal veya mimari bir yapıdan bağımsız olmasını temel ölçüt olarak kabul eder. Mekân bağlamında kaya yazıları Müslümanların ulaştıkları, eriştikleri ve hâkimiyet sağladıkları noktalara yaptıkları kazımalardır. Başka bir ifadeyle kaya yazıları Arap okur-yazarlığının kayalarla buluşması nihayetinde ortaya çıkan tarihi malzemedir.⁸ İslam arkeolojisi bağlamında kaya yazıları, çoğunlukla kısa metinlerden oluşan, bireysel ve resmî olmayan nitelikleriyle öne çıkan epigrafik kaynaklar olarak değerlendirilir.

Terminolojik açıdan Arapçada sabit bir taşıyıcı üzerine işlenmiş işaretler “Nakş (نقش)” veya “Nukûş (نقوش)” olarak tanımlanır. Ancak bu terimin kesin ve herkesçe kabul edilmiş bir tanımı yoktur. Anıtlar, mezar taşları, adak levhaları, yontucu/usta imzaları, yapı anma yazıtları, ilahlara sunulan armağanlar ile özel ve hukuki yazılar bu kapsamda değerlendirilir. Bu sebeple kaya yazıları için daha net bir ifade olan “النقوش الصخرية” ifadesi nadir de olsa “كتابات صخرية” ve “نقش الحجري” terkipleri de kullanılır.⁹ Hismâ yazılarında olduğu gibi “نقوش حسمي” şeklinde mekân ya da coğrafya bazlı kullanımlar da tercih edildiği olur.¹⁰ Bu alanda yapılan çalışmalar da genellikle “الفن الصخري” ifadesi ile anlatılır. Batı literatüründe ise kaya yazıları anlamına gelen “rock inscriptions”, “graffiti”,¹¹ “rupestral inscriptions” gibi farklı kavramların kullanıldığı görülmektedir. Bu kavramlar arasındaki

⁶ Michael C. A. Macdonald, *Literacy and Identity in Pre-Islamic Arabia* (New York: Routledge, 2016), vii.

⁷ Michael C. A. Macdonald, “On the uses of writing in ancient Arabia and the role of palaeography in studying them”, *Arabian Epigraphic Notes*, 1 (2015), 2.

⁸ Macdonald, *Literacy and Identity in Pre-Islamic Arabia*, viii.

⁹ Sâihî el-Alâ, “Dirâse Mefâhimîyye li'n-Nukûşu's-Sahriyye”, *Journal of Legal and Social Studies* 9/1 (2024), 485.

¹⁰ Abdullah Abdülazîz Sa'îd vd., *Nukûş Hismâ el-İslamiyye*, ed. Muhammed b. Abdullah es-Seyf (Riyâd: Mecelletü'l-Arabiyye, 1439).

¹¹ Macdonald, “On the uses of writing in ancient Arabia and the role of palaeography in studying them”, 8.

farklılıklar, yalnızca dilsel değil, aynı zamanda metodolojik ve kuramsal farklılıkları da yansıtır. Özellikle “grafiti” terimi, modern çağrışımları nedeniyle İslam dönemi kaya yazıları için tartışmalı bir kullanım alanına sahiptir. Kimi zaman bu terim, yazıların plansız ve bireysel karakterini vurgulamak amacıyla tercih edilirken, bazen de kavramın anakronik çağrışımlar taşıdığı gerekçesiyle kullanımından kaçınılır. Bu nedenle, İslam arkeolojisi çalışmalarında “kaya yazıları” ifadesi, daha kapsayıcı ve tarafsız bir terim olarak öne çıkmaktadır.

Kaya yazıları, daha gelişmiş ve yoğun hali olan anıtsal yazılar ile karıştırılmaktadır. Hâlbuki ikisi arasındaki temel fark, yazının üretim amacı ve bağlamında yatmaktadır. Anıtsal kitabeler, genellikle siyasi, dini ya da mimari bir programın parçası olarak belirli bir mesajı kamusal alanda vurgulama amacı taşımaktadır. Buna karşılık kaya yazıları ise çoğunlukla bireysel bir eylemin ürünü olup, belirli bir yapı veya resmî otoriteyle doğrudan ilişkilendirilmemektedir. Bu durum, kaya yazılarının yorumlanmasında farklı bir yaklaşımı zorunlu kılmaktadır. Metnin içeriği kadar yazının konumu, çevresel bağlamı ve diğer yazılarla kurduğu ilişki de anlamlandırma sürecinin bir parçası hâline gelmektedir.

İslam dönemine ait kaya yazıları, dil ve yazı sistemi açısından da çeşitlilik göstermektedir. Erken dönem örneklerde, Arap yazısının henüz standartlaşmadığı bir evreye işaret eden paleografik özellikler dikkat çekmektedir. Harf formlarındaki değişkenlik, noktalama ve harekelemenin yokluğu ya da sınırlı kullanımı, bu yazıları yalnızca içerik bakımından değil, yazı tarihinin gelişimi açısından da önemli kılmaktadır. Bu bağlamda kaya yazıları, erken Arap yazısının evrimini izlemek için anıtsal kitabelerden farklı ve tamamlayıcı bir veri seti sunmaktadır.

Kavramsal tartışmaların bir diğer boyutu, kaya yazılarının kronolojik konumlandırılmasıyla ilgilidir. Çoğu kaya yazısı, açık bir tarih içermediğinden, paleografik, dilbilimsel ve bağlamsal analizlere dayanarak tarihlendirilir. Yazıda geçen kişi ve hâdisenin ipuçları dikkatle takip edilerek bazen ortalama bazen de kesin tarih elde edilir. Arkeoloji konusunda kabaca fikri olanlar konunun uzmanlarıyla görüştiklerinde tarihlendirme için karbon-14 yöntemini ısrarla önerse de bahse konu yöntem taş ve mermer yüzeyler için uygun değildir. Zira taşın içerisinde karbon olmadığından bu yöntemi uygulamak bir sonuç vermeyecektir. Bu durum, kaya yazılarının kesin tarihsel çerçeveler içine yerleştirilmesini zorlaştırmakla birlikte, aynı zamanda onları uzun süreli pratiklerin izlenebileceği dinamik kaynaklar hâline getirmektedir. İslam arkeolojisi açısından bu özellik, erken İslam döneminden sonraki yüzyıllara uzanan süreklilik ve dönüşümleri izleme imkânı sunmaktadır.

Son olarak, kaya yazılarının terminolojik olarak nasıl sınıflandırılacağı meselesi, bu alanın bağımsız bir araştırma disiplini hâline gelme süreciyle doğrudan ilişkilidir. Kaya yazılarının yalnızca epigrafinin alt başlığı olarak mı, yoksa arkeolojik bağlamı merkeze alan daha geniş bir çerçevede mi ele alınacağı sorusu, literatürde hâlen tartışılmaktadır. Ancak, kaya yazılarını hem epigrafik hem de arkeolojik veriler olarak değerlendirerek bütüncül bir yaklaşımı benimsemek ve terminolojik tartışmaları bu çerçevede ele almak belki daha makul olacaktır.

2. Genç Bir Disiplin Olarak Kaya Yazıları

Kaya yazılarının İslam arkeolojisi içindeki konumu, disiplinin genel gelişim çizgisiyle yakından ilişkilidir. İslam arkeolojisi, 20. yüzyıl boyunca büyük ölçüde mimari kalıntılar, anıtsal yapılar ve sanat eserleri üzerinden şekillenmiş; bu çerçevede yazılı materyaller daha çok kitabeler, vakfiye metinleri ve yazma eserler üzerinden değerlendirilmiştir. Bu yaklaşım, kaya yazıları gibi anıtsal olmayan ve düzensiz bir dağılım sergileyen materyallerin uzun süre araştırma gündeminin dışında kalmasına yol

açmıştır. Dolayısıyla kaya yazılarının “genç” bir araştırma alanı olarak nitelendirilmesi, bu verilerin yeni ortaya çıkmış olmasından ziyade, geç fark edilmiş ve geç sistematikleştirilmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Batı literatüründe kaya yazılarına yönelik ilk ilgi, büyük ölçüde tarih öncesi dönem çalışmaları ve Antik Yakın Doğu araştırmaları bağlamında ortaya çıkmıştır. Bu çalışmalar, kaya yüzeylerini çoğunlukla resim, sembol ve erken yazı örnekleriyle ilişkilendirmiş; İslam dönemine ait yazılar ise çoğu zaman tali ya da geç dönem eklemeler olarak değerlendirilmiştir. Özellikle Tevrat ve İncil arkeolojisi merkezinde yapılan araştırmaların öncelikli hale getirilmesi, İslamî kaya yazılarının bağımsız bir tarihsel değer taşıdığı fikrinin uzun süre arka planda kalmasına neden olmuştur. Benzer şekilde, İslam dünyasında yürütülen arkeolojik çalışmalar da çoğunlukla yerleşim alanları ve mimari yapılar üzerinde yoğunlaşmış, çöl alanları ve geçici kullanım mekânları sınırlı ölçüde araştırılmıştır.

Kaya yazılarının ihmal edilmesinde metodolojik zorluklar da belirleyici olmuştur. Bu yazılar genellikle dağınık, bağsamsız ve tekil buluntular hâlinde karşımıza çıkar. Çoğu zaman kesin bir tarihlendirme sunmamaları, onları kronoloji merkezli tarih yazımı açısından sorunlu kaynaklar hâline getirmiştir. Ayrıca kaya yazıları, sistematik kazı faaliyetleriyle değil, yüzey araştırmalarıyla tespit edildiklerinden, klasik arkeolojik veri setleri içinde ikincil konumda değerlendirilmiştir. Bu durum, kaya yazılarının uzun süre “tamamlayıcı” veya “yardımcı” kaynaklar olarak görülmesine yol açmıştır. Buna karşın, 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren erken İslam dönemi üzerine yapılan çalışmaların yön değiştirmesi, kaya yazılarına yönelik ilgiyi de artırmıştır. Özellikle yazılı kaynakların sınırlı olduğu erken dönemlerde, alternatif veri gruplarına duyulan ihtiyaç belirginleşmiştir. Bu bağlamda kaya yazıları hem tarihsel kronolojiye katkı sağlayan hem de erken İslam toplumunun sosyal ve dini pratiklerine dair özgün veriler sunan kaynaklar olarak yeniden değerlendirilmiştir. Kaya yazılarında yer alan isimler, dualar ve kısa ifadeler, erken İslam toplumunda yazının kullanım alanlarını ve bireysel ifade biçimlerini anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır.

Disiplinin gelişiminde bir diğer önemli kırılma noktası, epigrafi ile arkeoloji arasındaki sınırların giderek daha geçirgen hâle gelmesidir. Kaya yazıları, yalnızca metin olarak değerlendirilmeyip, mekânsal ve çevresel bağlamlarıyla birlikte ele alınmaya başlanmıştır. Yazının bulunduğu güzergâhlar, su kaynakları, geçitler ve geçici konaklama alanları, kaya yazılarının üretildiği bağlamı anlamada belirleyici unsurlar hâline gelmiştir. Bu yaklaşım, kaya yazılarını statik metinler olmaktan çıkararak dinamik süreçlerle ilişkilendirmiştir.

İslam arkeolojisi içinde kaya yazılarının gelişen bir araştırma alanı olarak görülmesinin bir diğer nedeni de bu verilerin disiplinler arası çalışmalara açık bir karaktere sahip olmasıdır. Dilbilim, paleografi, tarih ve arkeoloji gibi farklı alanların yöntemleri, kaya yazılarının yorumlanmasında birlikte kullanılmaktadır. Bu durum, kaya yazılarını tek bir disiplinin sınırları içinde değerlendirmenin eksik olacağını ortaya koymakta, onları daha zengin ve çok katmanlı bir araştırma nesnesi hâline getirmektedir. Dolayısıyla kaya yazıları, İslam arkeolojisinin metodolojik çeşitlenmesine katkı sağlayan bir alan olarak da değerlendirilebilir.

3. Tarihsel ve Coğrafi Dağılım

Dünyanın çeşitli bölgelerinde tarih öncesi dönemlerden itibaren sanatsal gelişimin bir ürünü olarak ortaya çıkan kaya oymaları, Araplar tarafından da çok eski dönemlerden itibaren bilinen ve Yarımada'nın kayalarını süsleyen bir olgudur. Coğrafi dağılımının incelenmesi, kaya yazılarının yalnızca bölgesel değil, aynı zamanda tarihsel süreklilik ve

değişim bağlamında da değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. İslam dönemine ait kaya yazılarının coğrafi dağılımı, bunların üretildiği toplumsal ve mekânsal bağlamlara dair önemli ipuçları sunmaktadır. Kaya yazıları, yerleşim merkezlerinden ziyade hareketliliğin yoğun olduğu alanlarda, özellikle yol güzergâhları, su kaynakları, dağ geçitleri ve geçici konaklama noktalarında yoğunlaşmaktadır. Bu durum, kaya yazılarının yerleşik hayattan çok, seyahat, hac, ticaret ve göç gibi pratiklerle ilişkili olduğunu göstermektedir.

Kaya yazılarına dair arkeolojik verilerin en yoğun biçimde belgelendiği bölge Arap Yarımadası'dır. Özellikle Hicaz bölgesi, erken İslam dönemine tarihlenen kaya yazıları açısından dikkat çekici bir yoğunluk sergilemektedir. Mekke ve Medine çevresinde ve hac güzergâhları boyunca tespit edilen yazılar, Müslüman bireylerin kutsal mekânlarla kurduğu ilişkiyi ve bu mekânlara yönelik yolculuk pratiklerini yansıtmaktadır. Bu yazılarda sıklıkla dua ifadeleri, isimler ve kısa dini formüller yer almakta; böylece erken dönem dindarlık pratiklerine dair doğrudan ancak resmî olmayan veriler sunmaktadır.

Arap Yarımadası'nın yanı sıra Levant bölgesi (Bilâdüşşam), özellikle Ürdün ve Suriye çölleri, İslam dönemine ait kaya yazılarının yoğun olarak belgelendiği bir diğer coğrafyadır. Bu bölgelerdeki yazılar, hem erken İslam hem de sonraki yüzyıllara tarihlenen örnekler içermekte ve uzun süreli bir yazı geleneğine işaret etmektedir. Levant çöllerindeki kaya yazıları, askeri hareketlilik, ticaret yolları ve göçebe toplulukların dolaşım alanlarıyla ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda söz konusu yazılar, İslam dünyasında merkez-çevre ilişkilerinin arkeolojik izlerini takip etmek açısından da önem taşımaktadır.

Kuzey Afrika ve Sahra bölgesi, kaya yazılarının tarihsel süreklilik gösterdiği bir diğer alandır. İslam öncesi dönemlere tarihlenen kaya resimleri ve yazılarıyla bilinen bu bölgede, İslam dönemine ait yazılar çoğu zaman önceki geleneklerle aynı yüzeyler üzerinde yer almaktadır.¹² Bu durum, kaya yüzeylerinin uzun vadeli birer yazı mekânı olarak kullanıldığını da göstermektedir. İslam dönemine ait Arapça yazılar, bu bağlamda hem süreklilik hem de dönüşümün izlerini taşımış; yazı dili ve içeriği değişirken, yazının mekânsal tercihleri büyük ölçüde korunmuştur.

Anadolu ve Orta Asya, İslam dönemi kaya yazıları açısından daha sınırlı ancak giderek artan bir öneme sahiptir. Anadolu'da özellikle Akdeniz ve Ege kıyılarında deniz fetihlerine katılan askerlerin ve tacirlerin bıraktıkları yazılar mevcuttur.¹³ Son dönemde yapılan arkeolojik araştırmalara göre Reşadiye Yarımadası'ndaki Knidos Antik Kenti'nde hicri ilk asırlara ait 50 civarında yazı keşfedilmiştir.¹⁴ Yine Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde tespit edilen kaya yazıları, yerel dolaşım ağlarıyla ilişkilendirilmektedir. Orta Asya'da ise İslamlaşma süreciyle bağlantılı olarak Arapça yazıların kaya yüzeylerinde belirmesi, kültürel dönüşümün maddi izleri açısından önemlidir. Bu bölgelerdeki veriler, İslam kaya yazılarının yalnızca Arap Yarımadası'na özgü bir olgu olmadığını, geniş bir coğrafyada farklı bağlamlarda üretildiğini göstermektedir.

Tarihsel açıdan bakıldığında, kaya yazılarının yoğunlaştığı dönemlerin kesin sınırlarla ayrılması güçtür. Erken İslam dönemine tarihlenen yazılar, paleografik ve dilsel özellikleriyle ayırt edilebilse de yazı geleneğinin sonraki yüzyıllarda da devam

¹² Sâihî el-Alâ, "Dirâse Mefâhimîyye li'n-Nukûşu's-Sahriyye", 485.

¹³ Frédéric Imbert, "Graffiti arabes de Cnide et de Kos : premières traces épigraphiques de la conquête musulmane en mer Egée", *Travaux et Mémoires* (Paris, 2013), 730-758.

¹⁴ Hakan Temir, *Knidos Saha İncelemeleri*, 2025. Knidos hakkında detaylı bilgi için bk. Ertekin M. Doksanaltı, *Knidos Kap-Krio Kazı Alanı* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006); Ertekin M. Doksanaltı - İbrahim Karaoğlan, *Knidos (Denizlerin Buluştuğu Kent)* (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2018).

ettiği görülmektedir. Bu süreklilik, kaya yazılarını tek bir dönemle sınırlı kaynaklar olmaktan çıkararak uzun vadeli sosyal ve kültürel pratiklerin izlenebileceği materyaller hâline getirmektedir. Dolayısıyla coğrafi dağılım kadar, aynı bölgede farklı dönemlere ait yazıların bir arada bulunması da araştırma açısından belirleyici bir unsurdur.

4. Kaya Yazılarının İçerik Analizi

İslam dönemine ait kaya yazıları, içerik bakımından büyük ölçüde kısa ve yoğun metinlerden oluşmakla birlikte, sundukları bilgi çeşitliliği açısından dikkate değerdir.¹⁵ Bu yazılar, çoğu zaman birkaç kelimeyle sınırlı olmalarına rağmen, bireysel inanç ifadeleri, kimlik bildirimleri ve gündelik pratiklere dair dolaylı veriler sunmaktadır. İçerik analizi, kaya yazılarını yalnızca epigrafik metinler olarak değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel davranışların maddi yansımaları olarak ele almayı mümkün kılar.

Kaya yazılarında en sık karşılaşılan içerik türlerinden biri, dini ifadeler ve dua metinleridir.¹⁶ Besmele, kısa ayet alıntıları, Allah'tan bağışlanma dilekleri ve rahmet temennileri, erken dönemden itibaren kaya yüzeylerinde yoğun biçimde belgelenmiştir. Genellikle "Allahümme, Allahümme mağfir, Yerhamuhullah" gibi basit bir nida ile başlar ve "Âmin ey Âlemlerin rabbi" ifadeleriyle biter. Bu tür ifadeler, bireysel dindarlık pratiklerinin kamusal olmayan ancak görünür bir biçimde ifade edildiğini göstermektedir. Bahse konu yakarıslara 40'lar /660'lar gibi erken bir tarihte rastlanır ve sonraki yüzyıllar boyunca varlığını sürdürür.¹⁷ Özellikle yolculuk güzergâhları üzerinde yer alan dua içerikli yazılar, seyahat ve inanç arasındaki ilişkiye dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu bağlamda kaya yazıları, resmî ibadet mekânlarının dışında gelişen dindarlık biçimlerini belgeleyen nadir kaynaklar arasında yer almaktadır.

Resim 1: Hismâ'daki Dua İçerikli Bir Yazı

Resim 1: Hismâ'daki Dua İçerikli Bir Yazı
اللهم اغفر لعبد الرحمن: Allah'ım, Abdurrahman'ı bağışla.¹⁸

¹⁵ Robert Hoyland, "The Content And Context Of Early Arabic Inscriptions", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 21/3 (1997), 77-78.

¹⁶ Hoyland, "The Content And Context Of Early Arabic Inscriptions", 78.

¹⁷ Hoyland, "The Content And Context Of Early Arabic Inscriptions", 79.

¹⁸ Sa'îd vd., *Nukûş Hismâ el-İslamiyye*, 203.

Bir diğer yaygın içerik grubu, isimler ve kimlik bildirimleridir. Yazar kimi zaman “ben (أنا)” şeklinde başlayarak kimliğini açığa çıkarır bazen de bir dua ifadesiyle başlayıp ardından şahsi bilgilerini sıralar. Kaya üzerine yazmak zor bir eylem olmasından kaynaklı nesep kitaplarında olduğu gibi uzun soy silsileleri bulunmaz. Bunun yerine kişi adı, baba adı ve nadiren de dede adıyla yetinilir. Genellikle, isimlerin hemen peşinden ise kabile aidiyetleri verilir. Burada kabile ve batın isimleri verilir. İlginç olan ise kabile ve batın arasında “sonra” anlamında gelen “ثم” ifadesine yer verilmesidir. Günümüzde çok kullanılmayan bu yöntemin hicrî ilk asırlarda oldukça fazla tercih edildiği anlaşılmaktadır.

Resim 2: Hismâ'daki Nesep Aidiyetini İçeren Bir Yazı

انا عبدالله بن حرملة الجهني ثم الرافي ثم السبيري

Ben Abdullah b. Harmele el-Cühenî, sonra er-Râfi'i, sonra es-Sebrî¹⁹

Yine tarihi kaynaklarda zikri bolca geçen ve kabile bağlarını gösteren mevlâlık ifadeleri de sıklıkla geçer.²⁰ Hismâ'daki “Ben, Abdullah b. Sibâ'nın mevlâsı el-Hâris b. Bevlî'yim” yazısında olduğu gibi kimin mevlâsı olduğu da belirtilir.

Resim 3: Hismâ'daki Mevlâ Temalı Bir Yazı

أنا الحارث بن بولي مولى... Ben, Abdullah b. Sibâ'nın mevlâsı el-Hâris b. Bevlî'yim: ²¹

Kişi, baba, kabile ve batından oluşan bu dörtlü nesep zincirinin yanında tek bir isim ya da “falanca yazdı” anlamına gelen kısa ifadeler de yer alır. Bu tür yazılar, bireyin kendisini mekâna kaydetme isteğiyle ilişkilendirilebilir. İsimlerin çoğu zaman unvan ya

¹⁹ Sa'îd vd., *Nukûş Hismâ el-İslamiyye*, 235.

²⁰ Hakan Temir - İbrahim Oğuzhan, “Şam Hac Güzergâhından Erken Dönem İslamî Bir Yazıt (Karşılaştırmalı Analitik Çalışma)”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 7/2 (ts.), 744.

²¹ Sa'îd vd., *Nukûş Hismâ el-İslamiyye*, 20.

da soy bilgisi içermemesi, bu yazıların resmî bir temsil iddiası taşımadığını göstermektedir. Buna rağmen, kişisel adların kaydedilmesi, erken İslam toplumunda yazının bireysel kullanımına dair önemli veriler sunmaktadır. Ayrıca bu isimler, belirli bölgelerde dolaşım hâlindeki kişi profillerini dolaylı biçimde takip etmeye imkân tanımaktadır. Knidos örneğinde olduğu gibi Mısır, Filistin, Habeşistan gibi fatihlerin nereden geldiklerini bildiren ifadeler yer alır.²²

Daha sınırlı sayıda olmakla birlikte, kaya yazılarında tarihsel olaylara ya da belirli zaman dilimlerine işaret eden ifadeler de yer almaktadır.²³ Örneğin bir yazıda “*Mısır Tâunu’nda*” şeklinde düşülen kayıt, tarih bildirdiği kadar toplumsal bir hadisenin de işaretçisidir.²⁴ Züheyr Yazıtı’nda yahut Knidos’taki üç yazıtta olduğu gibi açık tarih içeren yazılar nadir olsa da²⁵ bazı metinlerde belirli yöneticiler, yıllar ya da olaylarla dolaylı ilişkiler kurulabilmektedir. Bu tür örnekler, kaya yazılarının kronolojik çerçeveler oluşturmadaki potansiyelini göstermektedir. Ancak bu potansiyel, çoğunlukla bağlamsal ve karşılaştırmalı analizlerle açığa çıkmaktadır.

İçerik analizi açısından dikkat çeken bir diğer unsur, kaya yazılarının genellikle kısa, formülize ve tekrara dayalı ifadeler içermesidir. Bu durum, yazıların sınırlı bir repertuar üzerinden üretildiğini düşündürmektedir. Ancak bu sınırlılık, içeriklerin değersiz olduğu anlamına gelmemektedir. Aksine, tekrarlanan formüller, ortak bir yazı kültürünün ve paylaşılan ifade biçimlerinin varlığına işaret etmektedir. Sınırlılık biraz da yapılan işin doğasıyla alakalıdır. Taş üzerine yazı yazmak kadar Arap alfabesini tatbik etmek de zordur. Yine Abbâsîlerin kurulup bürokrasinin gelişmesi ve buna bağlı olarak edebi üslubun gelişmesine kadar olan süreçte yazıların sade olması kaçınılmaz bir sonuçtur.

5. Metodoloji ve Belgeleme Teknikleri

Kaya yazılarının araştırılması, klasik arkeolojik ve epigrafik yöntemlerin ötesine geçen, çok katmanlı bir metodolojik yaklaşımı zorunlu kılmaktadır. Bu yazılar, çoğunlukla sistematik kazı bağlamı dışında, yüzey araştırmaları sırasında tespit edilmekte; dolayısıyla belgeleme, okuma ve yorumlama süreçleri saha koşullarına doğrudan bağlı olarak şekillenmektedir. İslam arkeolojisi bağlamında kaya yazılarıyla çalışmanın temel zorluğu, metnin kendisi kadar yazının üretildiği fiziksel ve çevresel bağlamın da analiz edilmesini gerektirmesidir.

Metodolojik sürecin ilk aşamasını tespit ve belgeleme çalışmaları oluşturur. Kaya yazıları çoğu zaman aşınmış, kısmen silinmiş ya da doğal oluşumlarla karışmış durumda olduğundan, çıplak gözle okunmaları güçtür. Bu nedenle yüksek çözünürlüklü dijital fotoğrafçılık, günümüzde temel belgeleme araçlarından biri hâline gelmiştir.²⁶ Farklı ışık açılarıyla yapılan çekimler, harf izlerinin ve kazıma yönlerinin daha net biçimde ayırt edilmesini sağlar. Bu aşama, yazının yalnızca okunabilirliğini artırmakla kalmaz, aynı zamanda ileride yapılacak karşılaştırmalı çalışmalar için kalıcı bir kayıt oluşturur.

²² Temir, *Knidos Saha Araştırmaları*, 2025.

²³ Sa’îd vd., *Nukûş Hismâ el-İslamiyye*, 14.

²⁴ Sa’îd vd., *Nukûş Hismâ el-İslamiyye*, 20.

²⁵ Sa’îd vd., *Nukûş Hismâ el-İslamiyye*, 14-20.

²⁶ Hakan Temir, “İslam Öncesi Arap Tarihi Yansıması Bakımından Kaya Resimleri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/2 (2020), 194.

Son yıllarda kaya yazıları çalışmalarında öne çıkan bir diğer yöntem, Reflectance Transformation Imaging (RTI),²⁷ gece fotoğrafçılığı²⁸ ve üç boyutlu belgeleme teknikleridir.²⁹ Bu yöntemler, yüzeydeki en küçük girinti ve çıkıntıları görünür kılmak suretiyle yazının kazıma tekniği ve derinliği hakkında bilgi sunarak aşınmış ya da okunması güç yazıların yeniden değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Özellikle erken İslam dönemine ait yazılarda görülen silik harf formlarının ayırt edilmesinde bu teknikler belirleyici bir rol oynamaktadır. Dijital belgeleme yöntemleri, kaya yazılarını yalnızca okunabilir kılmakla kalmayıp, araştırmacının sahaya yeniden gitmeden metin üzerinde çalışmasına da imkân tanımaktadır.

Belgelemenin ardından gelen okuma ve çözümleme süreci, paleografik ve dilbilimsel yöntemlere dayanır. Kaya yazılarında standartlaşmış yazı biçimlerinin çoğunda zaman ifadelerinin bulunmaması, harf formlarının karşılaştırmalı analizini gerekli kılar. Bu noktada anıtsal kitabelerle yapılan karşılaştırmalar sınırlı ölçüde fayda sağlarken, kaya yazılarının kendi içindeki varyasyonlarını dikkate almak önemlidir. Paleografik analiz, kesin tarihlendirmeler sunmaktan ziyade, yaklaşık kronolojik çerçeveler oluşturmayı mümkün kılar.

Tarihlendirme, kaya yazıları çalışmalarının en sorunlu alanlarından biridir. Açık tarih içeren örneklerin azlığı, araştırmacıyı dolaylı yöntemlere yöneltmektedir. Dilsel özellikler, formülize ifadeler ve yazının mekânsal bağlamı, tarihlendirme sürecinde birlikte değerlendirilir. Ancak bu çoklu yaklaşım, her zaman kesin sonuçlar üretmez. Bu nedenle kaya yazılarıyla ilgili tarihlendirmeler, çoğunlukla ihtiyatlı ve öneri niteliğinde sunulmaktadır. Bu durum, metodolojik şeffaflığın ve kullanılan kriterlerin açıkça belirtilmesini zorunlu kılar.

Metodoloji açısından dikkat edilmesi gereken bir diğer husus, kaya yazılarının bağlamından koparılmadan ele alınmasıdır. Yazının bulunduğu kaya yüzeyi, çevresindeki diğer yazılar, doğal unsurlar ve topoğrafya, metnin yorumlanmasında belirleyici rol oynar. Yazıyı yalnızca metin olarak ele almak, kaya yazılarının sunduğu bilgiyi önemli ölçüde sınırlar. Bu nedenle İslam arkeolojisi bağlamında kaya yazıları, mekânsal analizlerle desteklenen bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmelidir.

6. Kaya Yazılarının İslam Tarihi Araştırmalarına Katkısı

Kaya yazılarının İslam tarihi araştırmalarına sunduğu katkılarının başında İslam'dan önceki okur-yazarlığı gözler önüne sermesi,³⁰ sonrasında İslam'ın başlangıç tarihine yeni bakış açıları sunması³¹ ve hicrî ilk asırlara ait gündelik yaşamı, kayıp kişi biyografilerini ve bireysel sesleri görünür kılması gelmektedir. Bu yazılar aracılığıyla tarihî şahsiyetler kadar sıradan bireylerin inanç ifadeleri, yolculuk deneyimleri ya da kendilerini mekâna kaydetme biçimleri izlenebilmektedir.³² Bu yönüyle kaya yazıları,

²⁷ Reflectance Transformation Imaging (RTI), Türkçede Yansıtma Dönüşümlü Görüntüleme olarak karşılık bulmuştur. Bu yöntem, arkeolojik bir nesneyi farklı açılardan görüntüleyerek elde edilen sonuçlardan bütüncül bir sonuç çıkarmaya dayalıdır. Özellikle deforme olmuş yahut tahribata uğramış kültür varlıkları üzerindeki yazıları okuma noktasında kolaylık sağlamaktadır. Epigrafi alanında başvurulması gereken bir yöntemdir. Detaylı bilgi için bk. Aykan Akçay, "Epigrafi Araştırmalarında Yeni Bir Belgeleme ve Analiz Metodu Olarak". *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 6/2 (2016), 1-16.

²⁸ Temir, "İslam Öncesi Arap Tarihi Yansıtması Bakımından Kaya Resimleri", 194.

²⁹ Müge Durusu Tanrıöver, "Adapting Reflectance Transformation Imaging (RTI) to Suboptimal Field Conditions Presented by Large-Scale Landscape Monuments: The Case of the Yalburt Yaylası Sacred Pool Complex", *Cedrus* 8 (01 Haziran 2020), 135-146.

³⁰ Macdonald, *Literacy and Identity in Pre-Islamic Arabia*, viii.

³¹ Imbert, "Graffiti islamiques du début de l'islam", 665.

³² Macdonald, *Literacy and Identity in Pre-Islamic Arabia*, vii.

resmî belgeler ve kroniklerle temsil edilmeyen toplumsal kesimlere dair dolaylı ancak özgün veriler sunmaktadır. Bazı yazılar, tarihi kaynakları destekleyip doğrularken büyük bir kısmı kaynakların hiç mevzu edinmediği konulara değinir. Dolayısıyla bu materyaller, yalnızca epigrafik metinler olarak değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel tarihin maddi izleri olarak da değerlendirilmelidir.

Kaya yazıları, İslam tarihinin erken dönemine ait nesnel veriler içermenin yanında sahâbe, tabiîn ve sonraki nesillere dair veriler de barındırır. Özellikle Arap Yarımadası'nda keşfedilen yazılarda dört halifenin isimleri, ensar ve muhacir bilgileri yer alır. İsimlerin sonundaki "*el-Ensârî*" ve "*el-Muhâcirî*" ifadeleri onların sahâbe içerisindeki konumları da belirlemeyi sağlar.³³ Yine ensar ve muhacirin bilgisini derinleştirmek adına el-Evsî, el-Hazrecî, el-Âmirî, vb. ayrımlardan bahsedilir. Hatta bazı yazılarda nesep ve tabakât kitaplarında yer almayan sahâbe çocuklarının isimleriyle de karşılaşılır. Halifeler tarihi için de zengin malzeme bulunur. Muâviye b. Ebû Süfyân (661-680), Abdülmelik b. Mervân (685-705), Hişâm b. Abdülmelik (724-743) gibi halifelerin isimleri, dönemlerine ait olaylar yazılarda dile getirilir.³⁴

Kaya yazıları, erken İslam toplumunda okuryazarlık meselesine de farklı bir perspektif sunmaktadır. Resmî belgeler, kitabeler ve yazma eserler, genellikle eğitilmiş ve seçkin gruplarla ilişkilendirilirken, kaya yazıları yazının daha geniş bir toplumsal kesim tarafından kullanıldığını düşündürmektedir. Her ne kadar bu yazıların üreticileri hakkında kesin bilgiler sunmak mümkün olmasa da bireysel isimlerin ve basit ifadelerin varlığı, yazının gündelik ve pratik bir araç olarak benimsendiğine işaret etmektedir. Bu bağlamda kaya yazıları, erken dönem İslam toplumunda yazının yaygınlığına dair tartışmalara dolaylı fakat önemli katkılar sağlamaktadır.

Tarihsel coğrafya açısından bakıldığında, kaya yazıları hareketlilik ve mekân kullanımı üzerine özgün veriler sunmaktadır. Yol güzergâhları, su kaynakları ve geçici konaklama alanlarında yoğunlaşan yazılar, bireylerin hangi alanları kullandıklarını ve bu alanlara nasıl anlam yüklediklerini göstermektedir. Bu veriler, hac yolları, ticaret ağları ve bölgesel dolaşım hakkında yazılı kaynaklarda sınırlı biçimde yer alan bilgilerin arkeolojik karşılıklarını sunmaktadır. Bunlar, insan hareketliliğinin doğrudan bir sonucu olarak ortaya çıkan belgeler niteliğindedir. Bu yazıların izlenmesi sayesinde İslam fetih hareketlerinin güzergâhları, seferlere katılan komutanlar, seferlerin adları ve tarihleri gibi pek çok tarihî bilgiye ulaşmak mümkündür. Ayrıca kaya yazıları, yalnızca askerî faaliyetleri değil; ticaret, göç ve seyahat gibi toplumsal hareketlilik biçimlerini de tespit etmeye imkân tanıyan önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.

Kaya yazıları, arkeolojik ve yazılı kaynaklar arasındaki ilişkiyi yeniden düşünmeyi de gerekli kılmaktadır. Bu yazılar ne tamamen arkeolojik ne de klasik anlamda metinsel kaynaklar olarak tanımlanabilir. Bu ara konum, tarih araştırmalarında kullanılan kaynak kategorilerinin esnekleştirilmesini zorunlu hale getirmektedir. Kaya yazılarının sunduğu veriler, yazılı kaynaklarla karşılaştırmalı olarak ele alındığında bu kaynakların sınırları ve tamamlayıcı yönleri daha açık biçimde ortaya çıkmaktadır.

7. Koruma, Tahribat ve Etik Sorunlar

Kaya yazıları, doğaları gereği açık alanlarda ve çoğunlukla korumasız ortamlarda bulunmaları nedeniyle çeşitli tehditlere maruz kalmaktadır. Doğal aşınma, iklim koşulları ve biyolojik etkenler, kaya yüzeylerindeki yazıların zamanla silinmesine ya da okunamaz

³³ Sa'îd vd., *Nukûş Hismâ el-İslamiyye*, 27.

³⁴ Müfid Yüksel, "Hicâz'da Emevi Halifesi/Hükümdarı Muaviye bin Ebi Süfyan'a ait 58/677-678 Tarihli Su Seddi İnşa Kitabesi ve Türkçe-İngilizce Tercümesi" (Erişim 29 Ocak 2026).

hâle gelmesine yol açmaktadır. Bunun yanı sıra insan kaynaklı tahribat, günümüzde kaya yazıları açısından en ciddi sorunlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Asfaltlama çalışmaları ve yerleşim alanlarının sınırlarının genişlemesi kayaların tahribatını artırmaktadır.³⁵ Bilinçsiz ziyaretler, modern grafitiler ve kasıtlı müdahaleler, geri döndürülemez kayıplara neden olmaktadır.

Koruma sorunlarının temelinde, kaya yazılarının uzun süre arkeolojik miras kapsamında yeterince görünür olmaması yatmaktadır. Anıtsal yapılar ve büyük arkeolojik alanlar çoğu zaman yasal koruma altına alınırken, dağınık ve tekil kaya yazıları bu kapsamın dışında kalabilmektedir.³⁶ Bu durum, kaya yazılarının korunmasına yönelik özel stratejilerin geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır. İslam arkeolojisi bağlamında kaya yazılarının önemi arttıkça bu materyallerin korunmasına ilişkin yaklaşımların da yeniden düşünülmesi gerekmektedir.

Son yıllarda dijital belgeleme yöntemleri, koruma sorunlarına karşı etkili bir alternatif sunmaktadır. Yüksek çözünürlüklü görsel kayıtlar, üç boyutlu modeller ve çevrim içi veri tabanları, kaya yazılarının fiziksel olarak zarar görmesi durumunda dahi bilimsel erişimin devamını sağlayabilmektedir. Ancak dijital kayıtların, fiziksel korumanın yerini tutmadığı; yalnızca tamamlayıcı bir rol üstlendiği unutulmamalıdır. Bu nedenle saha çalışmaları ile dijital arşivleme faaliyetlerinin birlikte yürütülmesi önem taşımaktadır.

Etik sorunlar, kaya yazıları çalışmalarında giderek daha fazla tartışılan bir diğer konudur. Araştırmacıların belgeledikleri yazıları yayımlarken bu bilgilerin kötüye kullanım potansiyelini göz önünde bulundurmaları gerekmektedir. Özellikle hassas alanların açık biçimde paylaşılması, tahribat riskini artırabilmektedir. Bu nedenle yayın politikalarında denge gözetilmesi, bilimsel şeffaflık ile koruma sorumluluğu arasında dikkatli bir yaklaşım benimsenmesi gerekmektedir. Ayrıca kaya yazılarının bulunduğu bölgelerde yaşayan yerel topluluklarla kurulan ilişkiler de etik çerçevenin bir parçasıdır. Bu yazılar, yalnızca akademik araştırma nesnelere değil, aynı zamanda yerel kültürel peyzajın unsurlarıdır. Araştırma süreçlerinde yerel otoritelerle iş birliği yapılması ve farkındalık oluşturulması, kaya yazılarının uzun vadeli korunmasına katkı sağlayabilecek önemli adımlardır.

Son dönemde üretilip antik ya da tarihsel bir buluntu gibi sunulan kaya yazıları da ciddi bir etik problem oluşturmaktadır. Bu tür sahte ya da manipülatif üretimler, yalnızca akademik bilgi üretimini yanıltmakla kalmaz; aynı zamanda kültürel mirasa duyulan güveni de zedeler ve toplumun geçmişle kurduğu ilişkiyi çarpıtır. Bilimsel yöntemlere dayanmayan bu sunumlar, arkeoloji ve tarih gibi disiplinlerin emekle oluşturduğu bilgi birikimini araçsallaştırarak yanlış anlatıların meşrulaşmasına yol açar. Dahası, bilinçli olarak “tarihi nesne” statüsü kazandırılmaya çalışılan bu yazılar, araştırmacılar ve kamuoyu açısından etik sorumlulukların ihlal edildiği bir alan yaratır. Bununla birlikte işin uzmanları eski yazı ile yeni yazının farkını çok rahat ayırt ettiklerinden bu konuda bilimsel yetkinliklere haiz kimselerin yahut alana büyük emek vererek sahada araştırma yapan uzmanların çalışmalarını takip etmek suretiyle bu problemi ortadan kaldırmak mümkündür.

Sonuç

Kaya yazıları, zaman ve mekân bakımından en uzun ve en geniş kapsama sahip olan sanatsal olgulardan biridir. Bunlar İslam arkeolojisi bağlamında ele alındığında, bu materyallerin disiplin içindeki yeri aşikârdır. Diğer taraftan yazıların bir kısmı, kronolojik bağlamlarını sağlayabilmek için arkeolojiye ve temel kaynaklara bağımlıdır. Her ne kadar

³⁵ Sa'îd vd., *Nukûş Hismâ el-İslamiyye*, 10.

³⁶ Sa'îd vd., *Nukûş Hismâ el-İslamiyye*, 10.

bunlar uzun süre tali kaynaklar olarak görülmüş olsa da günümüzde erken İslam dönemi başta olmak üzere İslam tarihinin farklı evrelerini anlamada önemli bir veri grubu olarak öne çıkmaktadır. Bu yüzyılın başında Yakın Doğu'da ve Arap Yarımadası'nda yürütülen arazi araştırmaları neticesinde, çok sayıda yeni metin keşfedilerek hicrî ilk yüzyıllara ait malzeme ile İslam'ın erken dönemine ait veriler zenginleştirilmiştir. Üstelik bunlar, Hz. Muhammed'in tebliği ve İslam'ın ortaya çıkışıyla ilgili Arapça kaleme alınmış en eski edebî anlatılardan daha eski tarihlidir. Bir kısmı ise tartışmasız daha objektiftir. Yazılı kaynakları destekledikleri gibi yeni veriler de sağlamaktadırlar. Ancak bunların toplanması ve değerlendirilmesi uzun saha çalışmalarını ve masa başı araştırmaları gerektirmektedir.

İslam tarihi açısından kaya yazıları yalnızca epigrafik metinler değil; mekân, hareketlilik, inanç ve yazı pratiğinin kesişim noktasında yer alan çok boyutlu kaynaklardır. Coğrafi dağılımları, içerik çeşitlilikleri ve üretildikleri bağlamlar dikkate alındığında, bu yazıların İslam dünyasında paylaşılan bir yazı kültürüne işaret ettiği görülmektedir. Kaya yazıları, resmî tarih anlatılarının dışında kalan bireysel deneyimleri görünür kılarak İslam tarihinin daha bütüncül bir biçimde ele alınmasına katkı sağlamaktadır. Metodolojik açıdan bakıldığında, kaya yazıları çalışmaları disiplinler arası yaklaşımların önemini açık biçimde ortaya koymaktadır. Arkeoloji, epigrafi, dilbilim ve dijital beşerî bilimler arasındaki etkileşim, bu alanın gelişiminde belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu durum, İslam arkeolojisinin yöntemsel çeşitlenmesine de katkı sağlayan bir süreç olarak değerlendirilebilir.

Neticede kaya yazıları, İslâm'ın ilk yıllarına dair bizlere kıymetli bilgiler sunmaktadır ve böylece İslam arkeolojisi içindeki yeri, tamamlayıcı bir kaynak olmanın ötesine geçmektedir. Bu yazılar, yeni araştırma soruları üretme ve mevcut tarihsel anlatıları farklı açılardan değerlendirme imkânı sunmaktadır. Gelecekte yapılacak sistematik saha çalışmaları, karşılaştırmalı analizler ve dijital arşivleme projeleriyle birlikte, kaya yazılarının İslam arkeolojisi içinde daha merkezi bir konuma yerleşmesi beklenmektedir. Ancak bu yazıları toplamaktan ziyade kullanan neredeyse hiç çalışma yoktur; bu metinlerin bize ne söyleyebileceğini, kimler tarafından ve hangi amaçlarla yazıldıklarını ele alan monografiler yok denecek kadar azdır. Yazılar üzerindeki tartışmaları bir kenara bırakarak akademisyenlerin kaya yazıları üzerinde çalışmalar yapması ve tarafsızlık ilkesi göz önüne alınarak bilim insanlarının önderliğinde tüm kaya yazılarını derleyen geniş bir veri tabanının kurulması acil olarak beklenen ihtiyaçtır.

Kaynakça

- Akçay, Aykan. "Epigrafi Araştırmalarında Yeni Bir Belgeleme ve Analiz Metodu Olarak" *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 6/2 (2016), 1-16.
- Çelik, Zeynep. *Asar-ı Atika: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeoloji Siyaseti*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2024.
- Doksanaltı, Ertekin M. *Knidos Kap-Krio Kazı Alanı*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Doksanaltı, Ertekin M. - Karaoğlan, İbrahim. *Knidos (Denizlerin Buluştuğu Kent)*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2018.
- Durusu Tanrıöver, Müge. "Adapting Reflectance Transformation Imaging (RTI) to Suboptimal Field Conditions Presented by Large-Scale Landscape Monuments: The Case of the Yalburt Yaylası Sacred Pool Complex". *Cedrus* 8 (01 Haziran 2020), 135-146. <https://doi.org/10.13113/CEDRUS.202006>
- Hoyland, Robert. "The Content And Context Of Early Arabic Inscriptions". *Jerusalem Studies in Arabic and İslam*. 21/3 (1997), 77-102.
- Imbert, Frédéric. "Graffiti arabes de Cnide et de Kos : premières traces épigraphiques de la conquête musulmane en mer Egée". *Travaux et Mémoires*. 17/730-758. Paris, 2013.
- Imbert, Frédéric. "Graffiti islamiques du début de l'İslam : nouvelles découvertes en Arabie Saoudite". *Comptes-rendus des séances de l'année - Académie des inscriptions et belles-lettres* 157/2 (2013), 665-674. <https://doi.org/10.3406/crai.2013.95229>
- Macdonald, Michael C. A. *Literacy and Identity in Pre-Islamic Arabia*. New York: Routledge, 2016.
- Macdonald, Michael C. A. "On the uses of writing in ancient Arabia and the role of palaeography in studying them". *Arabian Epigraphic Notes*. 1 (2015), 1-50.
- Sa'îd, Abdullah Abdülazîz vd. *Nukûş Hismâ el-İslâmiyye*. ed. Muhammed b. Abdullah es-Seyf. Riyâd: Mecelletü'l-Arabiyye, 1439.
- Sâihî el-Alâ. "Dirâse Mefâhimîyye li'n-Nukûşu's-Sahriyye". *Journal of Legal and Social Studies* 9/1 (2024), 483-491.
- Temir, Hakan. "İslam Öncesi Arap Tarihi Yansıması Bakımından Kaya Resimleri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/2 (2020), 120-160.
- Temir, Hakan - Oğuzhan, İbrahim. "Şam Hac Güzergâhından Erken Dönem İslâmî Bir Yazıt (Karşılaştırmalı Analitik Çalışma)". *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 7/2 (ts.), 740-755.
- Vernoit, Stephen. "The Rise of Islamic Archaeology". *Muqarnas* 14 (1997).
- Walmsley, Alan G. "Islamic Archaeology". *The Oxford Companion to Archaeology*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Yüksel, Müfid. "Hicâz'da Emevi Halifesi/Hükümdarı Muaviye bin Ebi Süfyan'a ait 58/677-678 Tarihli Su Seddi İnşa Kitabesi ve Türkçe-İngilizce Tercümesi". Erişim 29 Ocak 2026. <https://mufity.blogspot.com/2025/07/hicazda-emevi-halifeshukumdar-muaviye.html>